

Nos, amikor Bencédy József fölvetette javaslatát, azonnal éreztük, hogy ezt meg kell fogadnunk, és annak értelmében cselekednünk is kell. Szövetségünknek egy kis küldöttsége – benne főtitkárunk, Maróti István és maga a javaslattevő, Bencédy József, aki egyébként már azon a korábbi konferencián is tartott előadást – felkereste a Nyelvtudományi Intézet igazgatóját, és megtudakolta, hogy az intézet vezetői és munkatársai támogatnák-e egy közös konferencia megrendezésének a tervét. Én is köztük lettem volna, csak hogy sajnos éppen akkor egy kórházban töltöttem napjaimat egy műtét szenvedő alanyaként. De már másnap értesültem róla, hogy a konferencia megrendezésének gondolatát az intézet nem veti el, sőt hasznosnak tartja, és ezért, amint hazatérhettem, és a számítógép elé ülhettem, írásba is foglaltam a javaslatot, mindjárt egy-két nevet is megemlítve és időpontokat is ajánlva. Egy-két napon belül választ is kaptam Kenesei István professzortól, mégpedig kedvező választ, és ezután további levélváltások útján, valamint többek, leginkább Bencédy József, Heltainé Nagy Erzsébet és Maróti István közreműködésével össze is állt a konferencia programja. Mi időpontul eredetileg inkább a novemberet céloztuk meg, mivel a Nemzeti Erőforrás Minisztérium illetékeseivel való többszöri tárgyalás eredményeként sikerült elérnünk, hogy 2011-től kezdve november 13-a minden évben a magyar nyelv napja legyen, és ehhez a naphoz nagyon illett volna a tervezett konferencia. Ám kiderült, hogy ez az út nem járható, mert egyrészt az intézetnek novemberben már amúgy is van egy nagyon fontos rendezvénye, a Nagyszótár két újabb kötetének ünnepélyes bemutatása, másrészt pedig a magyar nyelv napjának törvénybe iktatása, illetve az erről szóló határozat elfogadásának a napja is sokáig bizonytalan volt, ezért végül is egy későbbi, már ideai időpont mellett döntöttünk. Ha már nem sikerült a konferenciát a magyar nyelv napján vagy annak környékén megrendezni, szinte tálcán kínálkozott ez az új időpont, január 21-e. A nyelvészek, mégpedig valamennyien, tehát mind általában a nyelv, illetve a nyelvek vizsgálati, kutatói, mind pedig anyanyelvünk bűvárai, ápolói ezzel a konferenciával köszöntik és ülik meg a nyelv másik nagy ünnepét, a holnapi ünnepet, a magyar kultúra napját. Sok sikert kívánok hozzá mindnyájuknak!

Grétsy László
professor emeritus
ELTE BTK

Egynyelvű szótáraink és a nyelvhasználat

A konferenciánk címébe emelt szavak mindegyike kulcsszói nyomatékú, még az *és* kötőszó is. Természetesen a magyar szótártörténetben is két-, illetőleg többnyelvű szójegyzékek, glosszák, vocabulariumok előzték meg az egynyelvűeket. A *szótár* szót sem használták a 18. század közepéig; „azokat a munkákat, amelyeket ma így határoznánk meg, *neves könyv*nek, *szók lajstrom*ának vagy *szókat magyarázó könyv*nek, még gyakrabban *lexikon*nak vagy *dikcionárium*nak hívták” (Bartók István 2011: 311). A magyar címszavú, magyar értelmezésű egynyelvű szótáraknak az első tervei, tervezetei és mintái a felvilágosodás korában és a reformkorban születtek meg, elsősorban műszókönyvek és tájszógyűjtemények, táj-

szótárak formájában. Az 1838-ban megjelent, nevezetes Magyar tájszótár „tulajdonképpen »menetközben készült«: nem összefoglalás, hanem csak segédkönyv a készülő nagy szótár tájnyelvi anyagához” (Gáldi László 1957: 498). Ez a mindmáig viszonyítási alapnak tekintendő nagy szótári mű a Czuczor–Fogarasi-szótár, amely végül 1862 és 1874 között jelent meg hat kötetben. Az egynyelvű szótárakban az *értelmezés*, a jelentésjegyek hiánytalan számbavétele a fő jellegzetesség. Ahogy egyik új, Sárközi Mátyás szerkesztette értelmező szótárunknak szokatlan címe beszédesen, sőt szókimondóan érzékelteti: „Mit is jelent?” (Sárközi Mátyás 2005). A hiteles, a nyelvhasználatnak megfelelő és éppen ezért a hatékony, árnyalt nyelvhasználatban eligazító jelentésleírás, az értelmezés lett tehát az egynyelvű szótárakat alapvetően meghatározó vonás. A nyelvhasználaté, amelyről óhatatlanul eszembe jut Deme Lászlónak az a tételmondata, amelyet 1998 májusban hallhattam tőle a Magyar Rádió Nyelvi Bizottságának az ülésén: „A nyelvművelés tulajdonképpen nem a nyelv művelése, hanem a nyelvhasználaté”.

Az egyetemi magyar nyelvtörténeti tankönyv a *Mikor változik a nyelv?* kérdésre így válaszol: „Amikor használják. A nyelv használatától független nyelvi változás természetes élő nyelvek esetében nincsen. A nyelvi változás használatköttöttsége egyszersmind azt is jelenti, hogy az élő nyelvek mindig változnak. Akkor is, ha érzékeljük a változásokat, akkor is, ha nem” (Kiss Jenő – Pusztai Ferenc 2003: 46). Tömörítve így is mondjuk: „A nyelvtörténet mindig történik.” S igen, a használatban, a közhasználatban, tehát nemcsak körülöttünk, nemcsak velünk, hanem – és nem utolsósorban – általunk.

A magyar nyelvtörténet jelenkori helyzetét markánsan kifejező jelenségek közül elsősorban kettő emelendő ki. Egyrészt a nyelvi változások fordulat erejű kibontakozása; másrészt a szótárirodalom megújulása mind a mennyiséget, mind a szótártípusokat tekintve. Az elsőről 2000-ben, amikor az Akadémia osztályai az évezredtől búcsúztak, már szoltam részletesebben. Most ebből idézek: „A XX. századi magyar nyelvi változások a század végére egységes képpé, tendenciát kirajzoló képpé álltak össze. Nem a rendszerváltás következtében, de a rendszerváltás óta nyilvánvalóbban. Ismeretes, hogy a magyar nyelvi egységesülés folyamatát alapvetően három tényező határozta meg: egyrészt az egyébként nem számottevő különbségeket mutató nyelvjárási tagoltság összecsiszolódása, összecsiszolása egy föléjük boltozódó nyelvváltozattal; másrészt a beszélt nyelvváltozat mellé az írott nyelvi változat kialakítása, megerősítése; s harmadrészt a latin apa- és államnyelv helyén a magyar anyanyelv államnyelvi státusának megteremtése. A XX. században viszont egyrészt a területi széttagolódás nyelvi jelei mutatkoznak a kisebbségi helyzetű magyarság nyelvhasználatában, illetőleg a szétrétegződése, az elkülönülése például a szaknyelvekben (még a rokon szakterületek között is); másrészt változóban van a beszélt nyelv és az írott nyelv viszonya: egyre inkább beszélt nyelvi ambíciójú az írott nyelv számos változatában; s harmadrészt közeledőben van, sőt egyre inkább jelen van az angol mint tudományos és köznyelvi közvetítő nyelv, mint világ-angol. Túlzás nélkül mondhatjuk:” és mondom most is, „a nyelvi egységesülés fő tényezői tekintetében változás, fordulat erejű változás tanúi és résztvevői vagyunk” (Pusztai Ferenc 2000: 386).

A köznyelvi értelmező szótárak körül mutatkoznak meg legvilágosabban az új problémák, az új kérdések és teendők. A szókészletli változásnak állandó folya-

mata a köznyelv felé való áramlás, illetve az onnan való kiszorulás. Napjainkban azonban úgy tűnik, mintha ez a kétirányú változás felgyorsult volna, mintha az odavezető és az onnan kivezető út egyaránt lerövidült volna. A nyilvánvalóan új szavak, kifejezések egy-kettőre közzsájon forognak, és ekként ugyanilyen tempóban szorítják (ha nem is ki, de) egyre kijebbe az eddig megszokottakat. Az ok eléggé nyilvánvaló: az informatikai, a rögzítő és közvetítő technikai eszközök látványos méretű és lenyűgöző hatékonyságú új (és folyamatosan korszerűsödő) generációi lerövidítették a nyelvi újítások elterjedésének idejét is, és nem mellékes körülményként kiterjesztették hatásának a sávját is. A lassú tempóban, gyűrűzően szétáradó, nyelvrétegből nyelvrétegre áthullámzó terjedés helyett – az idő korlátját ledöntve – a legtávolabbi földrajzi helyen és a különböző társadalmi helyzetben lévők is azonnal találkozhatnak, megismerkedhetnek egy-egy neologizmussal. Úgy is mondhatnánk, hogy a közhírré tétel, a köztudottá válás a közkeletűség látszatába öltözteti az újdonságokat.

A lexikográfus első döntését is meghatározza, mert megnehezíti ez a helyzet. Szakmai műhelyszavunkkal ezt úgy szoktuk megnevezni, hogy lefelől azt kell eldönteni, hogy „szótárérett”-e egy szó, egy jelentés, vagy még nem. Az ugyanis nem kétséges (legalábbis sokunk számára), hogy egy-egy szó, szóalak a létrejöttével többnyire még nem igazolja életrealitását. A nemleges döntésre mondom egy szándékosan nem szleng vagy durva adalékot. Tavaly Jókai Anna Veszprém megye napilapjában adott egy interjút. Az író a terveit tudakoló riporteri kérdésre így válaszolt: „ha nem mászkálnék *szerte-szana*, akkor dolgoznék. Szeretnék jövőre egy új regényt kiadni” (*Napló* 2011. április 23., 5). Pompás szó ez a *szerte-szana*, de címszónak nem ajánlanám. Még nem ajánlom. Adattáramba azonban felvettem, mert előtte az élet. Egy-egy szó meggyökerezésének, életrealitásának jó jelzése, ha hiányolják a szótárból. Karinthy Ferenc az 1960-as évek elején lelkes forogatója volt a végre megszületett hétkötes értelmező szótárnak. A Magyar Nemzetbe írt emlékezetes „Nyelvelés” című rovatában többször adta bizonyosságát értő szótárolvasásának. A *bakiról* például így kezdte írását: „Ez sincs még szótározva: így nevezik a színészek, ha valahol elvétik a darab szövegét, *bakinak*, *bakizásnak*, esetleg *bakarászásnak* is” (Karinthy 1964: 58). A *bakit* ’nyelvbottlás’ jelentéssel az Értelmező kézisztár 1972-ben már felvette, a kézisztár új változata pedig 2003-ban a ’hiba, baklövés, ügyetlenség’ jelentésbővülést is dokumentálta. A *bakarász* nem bizonyult életrealónak. A *kuka* akkor még szótározatlan ’nagy, jól záródó, szabvány szemetesvödör’ jelentésére is felhívta Karinthy Ferenc a figyelmet, mondván: „így szokott ez lenni: az élő nyelv hamar túlnő a legjobb szótáron is” (i. h. 131). Bizony így volt, így van és így lesz.

Szótáraink törekednek arra, hogy minél árnyaltabban érzékeltessék a változási folyamatok folyamatjellegét. Mindenekelőtt a megfelelő minősítési rendszernek a kialakításával. A változatlanul megoldásra váró egyik probléma az, hogy csak a **köznyelvből kiszoruló** minősítései állíthatók világos fokozati rendbe. A kezdet a ritkává, ritkább használatúvá válás (*ritk*), azután az ingatag, kivesző helyzetű (*kiv*) következik, majd ha passzív helyzetűvé válik a szó vagy a jelentés, akkor elavult (*elav*) lesz, és végül egy régebbi nyelvallapotba tagozódik, mintegy annak lesz a maradványa (*rég*). A régebbi, az elavult, a kivesző szavak értelmező

szótári felvételét a régiesítő, archaizáló stíluszándék lehetővé teszi, sőt megköveteli. Az, hogy a másik irány, a **köznyelv felé haladók** minősítésében nem alakult ki egy hasonlóan feszes fokozati sorrend, az jól illusztrálható a *ritka* minősítéssel. Tudniillik nemcsak azért lehet ritka egy szó, mert ritkává vált, hanem azért is, mert **még** csak ritka. Lehet éppen úgy érvelni, hogy a köznyelvhez közeledés mértékét egyelőre közvetett, a mértéket egyértelműen meg nem nevező minősítésekkel érzékeltetjük. Például, ha azt jelöljük meg, hogy melyik szókészleti rétegből, nyelvváltozatból, tehát milyen irányból indult, azaz indulhat el a szó vagy a jelentés, mint egy szaknyelvi (*orvos*), nyelvjárási (*nép, táj*), gyermeknyelvi (*gyerm*) adat. Utalhat, de lehetséges, hogy nem a köznyelv felé tart, hanem onnan került a bizalmas, a gyermeknyelvi vagy akár a szaknyelvi nyelvváltozatba. Bizonyos, hogy e tekintetben is van még lexikográfiai teendőnk.

Gyakran felbukkanó nézet az, hogy a szótáríróknak a minősítésekben van a legnagyobb lehetőségük, sőt kaján vélekedések szerint kedvük is, az önkényeskedésre. Ez a probléma szorosan összefügg azzal, hogy bármilyen nyelvhasználati, nyelvművelési kérdésben lehetséges-e, lehet-e egyáltalán tudatosságról beszélni. Egyértelműbben mondván: lehet-e dönteni. Lehet-e dönteni a használatban és a használat minősítésében. Álláspontom szerint korrektebben jelöljük meg a vita tárgykörét, ha először is emlékeztetünk arra, hogy a nyelv történetében a **nyelvi tudatosság**nak is megvan a maga története. A változástörténete. Nyilvánvaló, hogy merőben másként értelmezendő ez a kérdés a magyar művelődés- és nyelvtörténet különböző szakaszaiban. Az azonban aligha tagadható, hogy az írás, az írott nyelv társadalmi, társadalomszervező szerepe, majd a társadalmi jelentőségű tényezővé vált ismeretközlés, oktatás, tudomány nyelvi meghatározottsága ösztönözte a nyelvhasználati tudatosságnak, következetességnek, esetenként a nagyfokú egyértelműségnek az igényét, sőt követelményét. Nehezebb lenne azt megmagyarázni, ha az írásfordulat forradalma nem hatott volna a nyelv beszélt változatára és a nyelvi tudatosságra. Egyébként pedig bárhogy gondolkodunk a tudatosság nyelvi szerepéről, mértékéről, jelenlétét a nyelvhasználat számos területén aligha tagadhatjuk. Ilyen főként a beszédzándék és e zándék érvényesítése. Megvallom, hogy a tudatosság sokszor vitatott kérdésében az álláspontom a szokásosnál is határozottabb. Az a véleményem ugyanis, hogy a tudatosság erősödni fog. Már csak azért is, mert aligha lehet egyik oldalról tagadni a tudatosság szerepét a nyelvhasználatban, másik oldalról pedig pártolni a nyelvi tervezés, a nyelvpolitika vagy a politikai korrektség elvét és gyakorlatát (vö. Pusztai Ferenc 2008). Hogy szótárainkról se feledkezsem meg, számomra bizony az is a nyelvi tudatosság kedvemre való mozzanata, ha valaki fellapoz egy szótárt; ő tudni akar valamit – a nyelvről, a nyelvhasználatról.

Közismert, hogy a Magyar értelmező kéziszótár 2003-ban megjelent átdolgozott változata körül is a minősítésekről volt (sőt van) a legtöbb vita. Már 2003-ban megjelent Lanstyák Istvánnak a vitacikke a Magyar Nyelvőrben „A Magyar értelmező kéziszótár a nyelvhelyesség fogságában” (Lanstyák István 2003). Párjaként egyébként ugyanott az én álláspontom is. Ez a vita a szótár szerkesztése közben is zajlott már, sűrű szó- és levélváltásban. Ezúttal csak, a vitacikkben is kiemelten szerepelt részletre utalok. Az új változatú kéziszótár tudniillik megtartotta a „pongyola használatban” megjelölést. Erről vita volt, és akkori munkatársamnak

az a véleménye, hogy „meg lehetett volna szüntetni a nemstandard elemek nyílt megbélyegzését” (382) egy olyan *pongy* [= pongyola] minősítés (!) felvételével, amelynek „a kevésbé iskolázott beszélők nyelvváltozatához kötődő” jelentése lehetne (i. h.). Később pedig így fogalmaz: „a »pongyola«-ként jelölt szavak nyelviileg semmivel sem rosszabbak, mint a minősítés nélküli vagy más minősítésű szavak, csak más nyelvváltozathoz tartoznak” (383). Csak néhány észrevételre szorítkozom. 1. A kéziszótár nem tekinti minősítésnek a „pongyola használatban” formulát. Formailag sem, hiszen a minősítések mindig kurzív írásmódúak. A kéziszótár után négy évvel megjelent Értelmező szótár+ (Eöry Vilma 2007) sem él a „pongyola használatban” formulával, de a szócikkek végén többször találhatók nyelvhasználati tanácsok. Köztük olyanok is, amelyek pongyola használatra figyelmeztetnek. Például az *emberöltő* szócikkében így: „A kétféle jelentés eltérése gyakran zavart okoz”. De találkozunk alkalmi nyelvhasználatra utaló formulákkal is: „az igényes nyelvhasználatban [...] szokásos” (*egy¹ II.*), illetve „A magyarban [...] az állítmányi névszó elé a normaszzerű köznyelvi nyelvhasználatban nem tesszünk határozatlan névelőt” (*egy²*). 2. Nem állítjuk, nem fogadjuk el azt, hogy a pongyola használat egy meghatározható nyelvváltozatot határolna körül. Aligha képzelhető el az, hogy a mai tudományosan, szaknyelviileg korrekt *atomtömeg*, *molekulatömeg*, *tömegmérték* helyett hallható *atomsúly*, *molekulasúly*, *súlymérték* meg a *hibázik* helyett oly gyakran írt, mondott *hibát vét*, avagy a ’százalék’ jelentésben használt *százalékpont* meg az átvitt jelentésű *nehéz dió* ugyanazt a nyelvváltozatot képviselné. 3. Az új kéziszótár bizonyosságát adta annak, hogy a szavak nyílt, nyers megbélyegzését nem vállalja. Törölte ugyanis azt a csillagot, amelyet elődje akkor alkalmazott, ha ítélete szerint „a vele jelölt címszó [!], szókapcsolat, ill. jelentés(árnyalat) helytelen, kerülendő, ill. fölösleges”. 4. A most felvillantott tanulmányban a kéziszótárra és a mai nyelv művelésre, az úgynevezett „akadémiai és mozgalmi nyelv művelésre” (384) használt kemény, sőt megbélyegző szavak változatlanul nem visszhangtalanok számomra, de ezúttal is viszonzatlanok maradnak. Ahogy mondani szoktam: „A megértés nem azonos az egyetértéssel, csak a feltétele annak.” Higgadtan tudomásul veszem, hogy nemcsak az egyetértéstől, de még a megértéstől is távolabb vagyunk, mint az közös érdekünk lenne. Azaz lehetne.

A szleng szavak térhódítása a beszélt és (fontos mozzanatként) az írott nyelvben a szótárírástól is megfelelő válaszokat igényel. Az egyik válasz: szlengszótárak írása. Ez a válasz nem késlekedett: sok készült, és gyors ütemben. Értékelő jellemzésükkel most nem foglalkozhatom, csupán néhány lexikográfiai kérdésre hívom fel a figyelmet. A másik válasz: a *szleng* önálló minősítésként való használata. Magyarországon az Értelmező szótár+-ban jelent meg először 2007-ben szótári minősítésként. A szleng kategóriája kezdetben elég széles körökben szinte átnevezési problémaként jelentkezett, ezért csak határkérdésként értelmeződött. Az *argó*, a *durva*, a *trágár*, sőt egyesek szerint a pejoratívabb bizalmas réteg is eszentül legyen *szleng*. Ennek részben az is érzékeltetője, hogy a szlengszótárakban több olyan szó bukkan fel, amelyek többnyire megtalálhatók a köznyelvi értelmező szótárakban. Például Kövecses Zoltán Magyar szlengszótárának mindkét (1998, 2009) kiadásában címszó a *csápol* ’a zene ritmusára feltartott karral integet’, a *hóhányó* ’szélhámosságra hajlamos, megbízhatatlan <személy>’ és a *kaja*. A ké-

zisztótárban 2003-ban a *csápol* és a *hóhányó* bizalmas, a *kaja* pedig bizalmas vagy tréfás. Az Értelmező szótár+-ban 2007-ben, amelyben van *szleng* minősítés mindhárom szó bizalmas. A *zaba* az Értelmező szótár+-ban is *szleng*, de a kézisztótárban vulgáris. További kérdés az, hogy a szlengszótárak kiegészítő minősítései miként illeszkednek, miként illeszkedjenek a köznyelvi szótárak hasonló minősítéseihez. Például a Magyar szlengszótárnak az „általánosan használt vagy ismert”, a „bizalmas stílusértékű”, a „gyermeknyelvi”, „kedveskedő”, „szépítő” stb. kategóriái.

Minden jel arra mutat, hogy a *szleng* minősítést be kell illeszteni a köznyelvi értelmező szótárak minősítéseihez a rendszerébe. A már ismert és a még fel nem ismert kérdések ellenére, helyesebben azok vizsgálata mellett nagy gonddal kellene a *szleng* szempontjából szembesíteni a szótárakat, műhelyszavunkkal mondva, az ilyen szempontú „keresztbe olvasásuk” sürgető teendő. Nem tagadom, hogy egy ideje az motoszkál a fejemben, hogy először egy mintaanyag alapján el kellene készíteni a szakmai nyilvánosság számára egy olyan „tükörszótárt”, amelyben a *szleng* minősítésű szavakat, jelentéseket szembesítenénk egymással és a köznyelvi, sőt más egynyelvű szótárainkkal is. Így nemcsak a szótárak különböző álláspontjáról kapnánk tárgyyszerűbb képet, hanem ennek az eleven, gyors szóképzési változásnak, átrendeződésnek a tényleges állapotáról, mozgásáról, határkérdéseiről is pontosabb információkat nyerhetnénk. Mert nem feledhetjük, hogy a nyelvben történik – a szemünk láttára – változás, a lexikográfia csak a tükröt tarthatja eléje.

A bevezetőben a jelenkori nyelvi, nyelvkörnyezeti változások mellett a **szó-
tárkiadásokban** örvendetesen megmutatkozó gyarapodást, változatosságot emeltem ki. Aligha kell (és ezúttal nem is lehet) részletesen példázni azt a tényt, hogy jó ideje valóban páratlan bőségben jelennek meg magyar egynyelvű szótárak, pontosabban ilyen szótárak is. Az értelmező, a szinonima-, az etimológiai, a névtani, az írói, a frazeológiai, a táj- és szakszótárak már-már folyamatosan újulnak meg. Ettől a tendenciától és nem utolsósorban a magyar nyelvben és a magyar nyelvi környezetben lezajlott és jelenleg is zajló változásoktól bizonyosan nem függetlenül új **szótártípusok** is kiformalódtak. Gondoljunk például az informatikai szakszótárakra, a diák-, a tanuló- és gyermekszótárakra, a katonai, a börtön- vagy az egyetemista *szleng*et is dokumentáló *szleng*szótárakra. A változás mértékére és a megújulási törekvésekre jellemző, hogy az egynyelvű szótártípus határa is egyre rugalmasabb, átjárhatóbb és főként az enciklopédikuság, a lexikontípus felé nyitottabb. Sok házi könyvtárban megtalálható a kilencvenes évek elején megjelent háromkötetes Magyar Larousse, amely a francia „kis Larousse” magyarításának és az 1972-ben megjelent Magyar értelmező kézisztótárnak az összeházasítása, a címszavak rendjében egy-egy közös szócikkbe illesztése. A későbbiekből a legismertebb példa a Corvina Kiadónál megjelenő, úgynevezett kulturális szótárak sorozata. Ezek a kötetek az amerikai angol, az angol, a francia, a japán, az olasz, az orosz nyelvre, kultúrára, életformára, történelemre jellemző szavakat foglalják össze lexikonra emlékeztető tömör értelmezésekkel. (A japán kötet – mintegy a típus határhelyzetét is érzékeltetve – „kulturális lexikon” címmel jelent meg.) Nem mellékes érdekesség, hogy Bart István összeállította a magyar címszavak kulturális szótárát is, méghozzá két kötetben: egy angol és egy német nyelvű értelmezésekkel megszerkesztett változatban. A kiválasztott címszóanyag a magyar

anyanyelvű olvasó számára is tanulságos, mert véleményre, állásfoglalásra készítet (vö. Pusztai Ferenc 2002: 54–5).

A szótárnak, a szótári formának a hatását, sőt vonzását jól érzékelhetően mutatja az, hogy irodalmi szövegtípusként is megjelent a magyarban. Temesi Ferenc nagy hatása, Por című regénye (Budapest, 1986, A–K és 1987, L–ZS) az első kötet fülszövege szerint „írói szótár formájú regény”. Az olvasók tudják, hogy ezúttal a lexikográfiai kritériumoknak megfelelő írói szótárról nem beszélhetünk. Pontosabb a második kötetet ajánló megfogalmazás: „az író most a századelőtől »címszavazza« tovább a Porlódon átsüvítő történelmet”. A mű szótári jellegét mindenestre erősíti, hogy a folyamatos szöveget tagoló címszavak szoros betűrendet követnek, például – kiszakítva – *pedagógia, példamutató, pénz, per* (264–8). Azóta egyébként megjelent (Tolnai Ottót követve) egy szócikkbe rendezett kislexikon is, amely Várnagy Ildikó gyerekkori emlékeit örökíti meg (*Magyar Szemle* 2011. február: 93–104).

Nádasdy Ádám „A szavakon innen és túl” című remek esszéjében (2009) a szóról ezt írja: „A nagyon kicsit meg a nagyon nagyot nehezebben látjuk, ahhoz már elemző gondolkodás, sőt eszköztár kell. A nyelvben – úgy látszik – a szó ez a »velünk egyméretű« elem: az a nagyságú létező, amit emberi »szemmel« (persze inkább füllel) a legjobban befoghatónak érzünk. A szó kisebb részeit már nehezebb megragadni: tanítani, gyakorolni kell, hogy valaki [például] a szótagolást, az alakelemeket megtanulja” (37). A szónak ezt a hangsúlyos szerepét egyszerűen, de világosan példázza az, hogy számos esetben egy-egy szó jelöli emlékeztetően vagy kifejezően, rávezetően a bővebb tartalmat. Például a kulcsszó, a tárgyszó, a jelszó, a vezérszó, a hívószó jelölő szerepében rokonítható a szócikkek címszavaival.

A szavakon túli kapcsolatoknak is van, és ugyancsak gyarapodóban van a szótártípusa. A szólások, közmondások közismert sorozatai, valamint a közhelyszótárak mellett megjelent a leggyakoribb vonzatoknak és szókapcsolatoknak a szótára Magyar igei szerkezetek címmel (Sass Bálint – Váradi Tamás – Pajzs Júlia – Kiss Margit 2010). A szótárakhoz már évtizedekkel ezelőtt társult – mondjuk így – szóelemzőszótárként A magyar nyelv szövegmutató szótára (Papp Ferenc 1969) és a Magyar ragozási szótár (Elekfi László 1994), legújabban pedig a magyar nyelv képzőváltozatait bemutató Magyar képzőszótár (Janurik Tamás 2009).

Tisztelt Kongresszus! A magyar nyelv nagyszótáráról hamarosan a legilletékesebb, Ittész Nóra főszerkesztő fog szólni. Éppen ezért csak egy olyan összefüggésre utalok – személyes nyomatékkal –, amely választott témámnak mindkét részét érinti, tehát a jelenkori nyelvi és a mai szótári változásokat is. Közismert, hogy irodalmi életünkben az írás és a fordítás mellett markánsan jelen van egy **átírásnak** nevezhető, mostanában egyre elevenebb tevékenység is. Már 1980-ban a Magyar Nyelvben vitába szálltam azzal a szemlélettel és gyakorlattal, amely arra a balvélekedésre, hogy „a mai irodalom, a mai költészet érthetetlen, a régi irodalom meg olvashatatlan” (Pusztai Ferenc 1980: 301) részben, tudniillik csak a régiséget illetően úgy válaszol, hogy az üdvözítő megoldás az átírás, „a megkérgesedett nyelvezet, a vetemedett mondatok, a szüette szavak műemléki állagmentése [...] hogy a regény [az idézett vitában A falu jegyzője] olyan kifejezőerővel ábrázolja világát, mintha a szerző a magyar nyelv mai stilisztikai fejlettségének

birtokában írta volna meg vagy százharminc éve” (301–2). Az idézet logikai rövidzárlatával nem törődve és az ellenérvek részletezése helyett csak néhány kérdést villantok fel. A mai stilisztikai „fejlettségnek”, választéknak melyikéhez igazítsuk az „olvashatóvá tételt”? Gyaluljuk le, simítsuk ki az egykori szókészleti rétegeket, vagy a mai rétegvizonyokat vetítsük vissza Eötvös József korába? Miként rajzoljuk át az irodalom és a nyelvtörténet topográfiáját: például miként érzékelte az olvasóval, a tanítványokkal Eötvös József, Jókai Mór, Krúdy Gyula, Móricz Zsigmond különbségét és az egymáshoz való viszonyukat? És így tovább. Az átírási példák szaporodnak. A versekben még nem, színpadon azonban a verses, versritmusú művekben nagy arányban, már-már természetesen.

Az idézett keserű példára és a kínzó kérdésekre megvalósulóban van egy szótári válasz. A magyar nyelv nagyszótára hatalmas adattárával a 18. század végétől a 20. század elejéig íveli át irodalom- és nyelvtörténetünknek ezt a meghatározóan fontos, máig közvetlenül ható szakaszát. A kulcsmozzanat az, hogy **átíveli**. Átíveli, mert lenyűgözően gazdag, átírás nélküli (!) példaanyagával hidat épít, nemzedékenként példákkal fekteti le (ha a források lehetővé teszik) az utat a két pillér, 1772 és 2000 között. Az elkészült A és B kezdőbetűs kötetekkel immár közforgalomba helyezett az út egy sávja, egy máris oda-vissza járható sávja.

SZAKIRODALOM

- Bart István 1998. *Angol–magyar kulturális szótár*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Bart István: 2000. *Amerikai–magyar kulturális szótár*. Corvina Kiadó, Budapest
- Bartók István: 2011. szótár In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon XI*. Balassi Kiadó, Budapest, 311–3.
- Dévai Mária–Papp Éva 1994. *Magyar Larousse Enciklopédia* 1–3. Libraire Larousse–Akadémiai Kiadó, Párizs–Budapest.
- Elekfi László 1994. *Magyar ragozási szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Eöry Vilma (szerk). 2007. *Értelmező szótár+*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Gáldi László 1957. *A magyar szótáriródalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Janurik Tamás 2009. *Magyar képzőszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jókai Anna 2011. *Napló* 2011. április 23., 5.
- Karinthy Ferenc 1964. Nyelvelés. *Magyar Nemzet* 1964. 58.
- Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kövecses Zoltán 1998, 2009. *Magyar szlengszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lanstyák István 2003. A Magyar értelmező kéziszótár a nyelvhelyesség fogságában. *Magyar Nyelvőr* 127: 370–88.
- Nádasdy Ádám 2009. A szavakon innen és túl. *Pannonhalmi Szemle* 3: 36–45.
- Nszt. = Ittész Nóra (szerk.) 2006, 2011. *A magyar nyelv nagyszótára*. I., II., III., IV. MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Papp Ferenc 1969. *A magyar nyelv szóvégmutato szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pusztai Ferenc 1980. Anyanyelvünk és az irodalomtanítás. *Magyar Nyelv* 76: 299–303.
- Pusztai Ferenc 2000. A XX. század műveltségváltásai és nyelvi változásai *Magyar Nyelv* 96: 385–91.
- Pusztai Ferenc 2002. Szótárhasználat és szótári kultúra. *MNyTK*. 216. sz. 54–5.
- Pusztai Ferenc 2008. A jelenlévő nyelvi múlt. In: Hanti Krisztina–Pécsi Gyöngyi (szerk.) *„De sosem mondta: most már elég”*. Ünnepi kötet Vasy Géza 65. születésnapjára. Ráció Kiadó, Budapest, 294–300.
- Sárközi Máttyás 2005. *Mit is jelent?* Osiris Kiadó, Budapest.

Sass Bálint–Váradi Tamás–Pajzs Júlia–Kiss Margit 2010. *Magyar igei szerkezetek*. Tinta Kiadó, Budapest.
 Temesi Ferenc 1986, 1987. *Por* I–II. Magvető Kiadó, Budapest.

Pusztai Ferenc
 ny. egyetemi docens
 ELTE BTK

SUMMARY

Pusztai, Ferenc

Monolingual dictionaries and language use

Striking changes of word stock that are observable in present-day Hungarian language use raise a number of issues for lexicography. On the one hand, the problem of inclusion in dictionaries has become more emphatic since the number of items moving towards the standard and that of items moving away from it are both on the increase. On the other hand, the range and system of lexical labels or categories has to be adjusted to fit those ongoing changes. The extent and character of changes are clearly shown by new types of dictionaries.

Keywords: lexical changes, lexical labels, types of dictionaries, history of dictionary making, slang

Az előadáshoz kapcsolódó korreferátumok

Korreferátum

az Egy nyelvű szótáraink és a nyelvhasználat című előadáshoz

1. Két témáról kívánok röviden szólni. Az első így írható körül: a nyelvtörténet fontossága egy nyelvű szótárak szerkesztésében. Először a nyelvtörténet mibenlétéről lesz szó.

A nyelvtörténet – mint ismeretes – a nyelvnek időbeli egymásutánban bekövetkező alakulása. A nyelvtörténet tudománya pedig a nyelv rendszerének, egyes elemeinek a keletkezésével és alakulásával foglalkozik. Benkő Loránd a Kiss Jenő készítette interjújában négy fázisban jelölte meg a feladatát:

- a) anyagfeltárás,
- b) a nyelvtények összefüggésének vizsgálata,
- c) a változás okainak megállapítása
- d) és az értékelés (Kiss–Hajdú 2003: 433–4).

Ez persze a „nagy” kutatásra vonatkozik. A szótárirónak ebből elsősorban a szókincs történetére vonatkozókat kell ismernie, ámátor még hasznosabb, ha maga is részt vett ilyen kutatásban.

Sajnos – mint nagyon tapasztaljuk – a nyelvtörténet visszaszorult. Az újabb nyelvészeti irányok – a nálunk most bontakozó kognitív nyelvészet is – szinte kikiktatta a kutatásból. Nagyon lecsökkent az egyetemen is az ilyen órák száma, így hallgatóink alig tudnak valamit nyelvünk múltjáról.